

VIJDON KONSEPTINING LINGVOMADANIY VA KOGNITIV TADQIQI

O'rinova Sayyora Xolmirzayevna
Namangan davlat pedagogika instituti, 1-kurs tayanch doktortanti
E-mail: sayyoraorinova92@gmail.com
Tel: +998911805812

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21200997>

O'zbek adabiyotining yirik namoyandalari O'tkir Hoshimov va Xayriddin Sultonov asarlarining matniy tahlili jarayonida "vijdon" konseptining lisoniy va mentallik xususiyatlari, metaforik ko'chirlari hamda freym tuzilmalari ochib berilgan.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek milliy mentalitetining markaziy ma'naviy-axloqiy tushunchalaridan biri bo'lgan "vijdon" konsepti lingvomadaniy va kognitiv tilshunoslikning individual-mualliflik dunyo manzarasi nuqtai nazaridan qiyosiy tahlil etilib, konseptning semantik maydoni aniqlangan.

Kalit so'zlar: *kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, konsept, vijdon konsepti, olamning lisoniy manzarasi, freym, metaforizatsiya, O'tkir Hoshimov, Xayriddin Sultonov.*

Аннотация: В данной статье с точки зрения индивидуально-авторской картины мира лингвокультурологии и когнитивной лингвистики проведен. Сравнительный анализ концепта «совесть» (vijdon), который является одним из центральных духовно-нравственных понятий узбекского национального менталитета, а также определено семантическое поле данного концепта

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, лингвокультурология, концепт, концепт совести, языковая картина мира, фрейм, метафоризация, Уткир Хашимов, Хайриддин Султанов.*

Abstract: In this article, the concept of "conscience" (vijdon), which is one of the central spiritual and moral concepts of the Uzbek national mentality, is comparatively analyzed from the perspective of the individual-author's world picture in linguacultural and cognitive linguistics, and the semantic field of the concept is defined.

Keywords: *cognitive linguistics, linguacultural studies, concept, concept of conscience, linguistic picture of the world, frame, metaphorization, O'tkir Hoshimov, Xayriddin Sultonov.*

KIRISH

XXI asr tilshunosligida antropotsentrik paradigma ustuvorlik kasb etib, tilni inson omili, uning madaniyati, tafakkuri va ruhiyati bilan uzviy aloqadorlikda o'rganish yetakchi mavqega chiqdi. Kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik fanlarining shakllanishi milliy mentallik hamda ma'naviy qadriyatlarining tilda aks etish mexanizmlarini konseptual tahlil qilish imkonini berdi. Keyingi yillarda o'zbek tili konseptosferasini tadqiq etish, xususan, mavhum aqliy-axloqiy tushunchalarni lisoniy tahlil qilish borasida sezilarli ishlar amalga oshirilmoqda.

Har bir millatning o'ziga xos milliyligini va faqat shu millatga mos jihatlarini anglatuvchi konsepti, ya'ni murakkab kognitiv tuzilmasi mavjud.

Badiiy matn — muallifning individual-mualliflik dunyo manzarasini (IDM) aks ettiruvchi murakkab semiotik makondir. O'zbek nasrida inson ruhiyati va ijtimoiy-axloqiy muammolarni badiiy tahlil aviy kodi mavjud bo'lib, u lisoniy dunyo manzarasida

(LDM) muhrlanadi. O‘zbek milliy qadriyatlar tizimida vijdon tushunchasi inson ma’naviy-axloqiy kamolotining eng oliy mezoni hisoblanadi. Ushbu makrokategoriya shaxsning o‘z xatti-harakatlari, va amallari uchun o‘z-o‘zi, jamiyat va Tangri oldidagi javobgarlik tuyg‘usini ifoda etishga xizmat qiladi. Beqiyos mahorat ko‘rsatgan ikki ijodkor — O‘tkir Hoshimov va Xayriddin Sultonov asarlari "vijdon" konseptining badiiy-lisoniy realizatsiyasini tadqiq etishda boy faktik material vazifasini o‘taydi.

VIJDON KONSEPTINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Kognitiv tilshunoslikda konsept — madaniyat birligi bo‘lib, u inson ongida lisoniy shaklda muhrlangan, tushunchaviy, obrazli va qadriyatli komponentlarga ega bo‘lgan aqliy tuzilmadir (S.Askoldov, D.Lixachev, V.Karashik, S.Vorkachyov).

"Vijdon" konsepti o‘z tabiati e’tibori bilan regulativ (boshqaruvchi) konseptlar sirasiga kiradi. U mavhum xarakterga ega bo‘lib, lisoniy ongda asosan metaforizatsiya va kognitiv ssenariylar (freymmlar) orqali moddiylashadi.

Tushunchaviy (yadroli) komponent: "Vijdon" so‘zining lug‘aviy ma’nosi (arabcha "vujud" — topish, his qilish) ichki his, axloqiy mezon, adolat tuyg‘usi tushunchalarini o‘z ichiga oladi.

Obrazli (periferiya) komponent: Inson ongida vijdonning turli metaforik obrazlar (Hakam, tarozu, olov, ko‘zgu, tosh) orqali gavdalanishi.

Qadriyatli komponent: Jamiyatning ushbu tushunchaga bo‘lgan ijobiy va muqaddas munosabati, madaniy aksiologiyasi.

O‘TKIR HOSHIMOV ASARLARIDA "VIJDON" KONSEPTINING LINGVOMADANIY DIAGNOSTIKASI

O‘tkir Hoshimov o‘zbek xalqining ijtimoiy, ma’naviy va ruhiy qiyofasini monumental asarlarda aks ettirgan adibdir. Uning "Dunyoning ishlari", "Ikki eshik orasi", "Tushda kechgan umrlar" roman va qissalarida "vijdon" tushunchasi shunchaki so‘z emas, balki qahramonlar taqdirini belgilovchi bosh kognitiv determinant hisoblanadi.

O‘.Hoshimov asarlari matnida "vijdon" konsepti asosan quyidagi kognitiv metaforik modellar va freymmlar orqali namoyon bo‘ladi:

3.1. Vijdon — Sudya / Hakam metaforik modeli

Adib asarlarida inson ichki olamida kechadigan ruhiy ziddiyatlarni lisoniylashtirishda vijdonni shaxslantirish (personifikatsiya) yetakchilik qiladi. Vijdon personajning o‘zidan ajralgan holda uni so‘roq qiluvchi, jazolovchi subyekt sifatida gavdalanadi.

"Inson hamma narsadan qochib qutulishi mumkin, ammo o‘z vijdonidan qochib qutulolmaydi" ("Tushda kechgan umrlar").

Bu o‘rinda "vijdon azobi", "vijdon so‘rog‘i" kabi til birliklari orqali personajning ruhiy instansiyasi faollashadi. "Vijdon sud qiladi", "vijdon so‘roqqa tutadi" kabi kognitiv ssenariylar insonning ichki adolat mezonini yuzaga chiqaradi.

3.2. Vijdon — Ko‘zgu / Poklik metaforasi

O‘.Hoshimov dunyo manzarasida vijdon tushunchasi mutloq poklik, oqlik semasi bilan uzviy bog‘liq. Bu lingvomadaniyatimizdagi "yuzy yorug‘lik", "qalbi poklik" konseptlari bilan sintezlashib ketadi.

"Vijdon deganlari shunday narsaki, unga zarracha g‘ubor qo‘ndimi, tamom, ko‘zgudek darz ketadi" ("Ikki eshik orasi").

Ushbu lisoniy parchada vijdonning "sinishi", "g'ubor qo'nishi" kabi leksemalar konseptning kognitiv tuzilmasida "noziklik", "mo'rtlik" va "bebaholik" belgilarini aktuallashtirmoqda.

XAYRIDDIN SULTONOV NASRIDA "VIJDON" KONSEPTINING EVOLYUTSIYASI VA KOGNITIV XUSUSIYATLARI

Xayriddin Sultonov ijodi (xususan, "G'ulomgardish", "Saodat sohili", "Onamning yurti" asarlari) intellektualizm, falsafiylik va kuchli psixologizm bilan ajralib turadi. Agar O'Hoshimovda vijdon ko'proq ijtimoiy-maishiy va xalqchil axloq mezonlarida namoyon bo'lsa, X.Sultonov nasrida bu konsept ko'proq falsafiy-ekzistensial mohiyat kasb etadi.

4.1. Vijdon — Yuk / Tosh metaforik modeli

X.Sultonov qahramonlari ma'naviy javobgarlikni chuqur his qiladigan, tarix va kelajak oldida hisob beradigan intellektual shaxslardir. Shuning uchun uning tilida vijdon ko'proq jismoniy og'irlik, bosim sifatida metaforizatsiyalashadi.

"Yelkada tog'dek yuk bor edi — bu vijdon yuki edi" ("Saodat sohili").

Ushbu kognitiv modelda vijdon konseptining "og'irlik", "qiynovchi kuch" xususiyatlari verbalizatsiyalashgan (tilda ifodalangan). Lingvistik jihatdan "vijdon yuki", "vijdon qiynalishi" birikmalari qahramonning ruhiy iztiroblarini kognitiv-semantik tomondan vizuallashtiradi.

4.2. Vijdon — Uyg'oqlik / Nur freymi

X.Sultonov asarlarida vijdon tushunchasi kognitiv jihatdan "uyqu-uyg'oqlik" hamda "zulmat-nur" oppozitsiyalari (qarama-qarshiliklari) orqali ochiladi.

"Vijdoni uxlayotgan odamni uyg'otishdan ko'ra, qabrdagi murdani tiriltirish osondir" ("G'ulomgardish").

"Vijdonning uxlashi" — bu insoniy mohiyatning yo'qolishi sifatidagi kognitiv freymdir. Muallif lisoniy qurilmalarda fe'llarning ko'chma ma'nolarini faollashtirish (vijdon uyg'ondi, vijdon so'ndi) orqali tushunchaning dinamik tabiatini ko'rsatib beradi.

QIYOSIY-LINGVOMADANIY TAHLIL (MUHOKAMA)

Har ikki adib asarlaridagi "vijdon" konseptining lingvistik realizatsiyasini qiyosiy tahlil qilish orqali o'zbek lisoniy dunyo manzarasining umumiy va individual qirralarini aniqlash mumkin:

Kognitiv mezonlar O'tkir Hoshimov uslubida Xayriddin Sultonov uslubida Etalon qiyoslar Toza suv, oq mato, porloq ko'zgu (maishiy-hayotiy va realistik obrazlar). Tarixiy mas'uliyat, sirli hakam, og'ir tosh (falsafiy-intellektual va mental obrazlar). Kognitiv metaforalar Vijdon — ko'zgu, vijdon — oq qog'oz, vijdon azobi (jismoniy og'riq sifatida). Vijdon — yuk, vijdon — uyg'oq qo'riqchi, vijdon — nur (ma'naviy nurlanish sifatida). Sotsial-madaniy yo'nalish Oddiy xalqchilik, oilaviy va ijtimoiy munosabatlardagi axloqiy burch. Shaxsning tarix, millat va o'z kreativ intellekti oldidagi falsafiy mas'uliyati. O'zbek lingvomadaniyatida "vijdon" har doim iymon, sharm-hayo, insof konseptlari bilan assotsiativ bog'liqlikda (sinonimik qatorda) keladi. O'Hoshimovda bu aloqa ko'proq insof va halollik semalari orqali faollashsa, X.Sultonovda shaxsiyat erkinligi va haqiqat semalari bilan reallashadi.

XULOSA

O'tkir Hoshimov va Xayriddin Sultonov asarlari misolida "vijdon" konseptining lingvomadaniy va kognitiv tahlili quyidagi ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi:.

"Vijdon" konsepti o'zbek milliy lisoniy dunyo manzarasida markaziy o'rin tutuvchi aksiologik (qadriyatli) va regulativ makrokategoriya hisoblanadi. U milliy mentallikning ma'naviy-diniy ildizlari bilan uzviy bog'liq. O'tkir Hoshimov ijodida ushbu konsept ko'proq antropotsentrik va realistik bo'yoqlar bilan, "poklik", "adolat ko'zgusi" hamda "sudya" kognitiv modellari vositasida lisoniylashgan. Xayriddin Sultonov individual uslubida esa konsept chuqur falsafiylashgan bo'lib, u "ekzistensial yuk", "ma'naviy uyg'oqlik mezonlari" va milliy o'zlikni anglash ramzi sifatidagi freymlar tizimini tashkil etadi.

Badiiy matnlarda "vijdon" leksemasining metaforik va frazeologik transformatsiyalari (vijdonini sotmoq, vijdon azobi, vijdon yuki) o'zbek tilining kognitiv salohiyati va semantik boyligini ko'rsatuvchi muhim lisoniy faktlardir.

Mazkur tadqiqot natijalari o'zbek tili kognitiv tilshunosligi va lingvomadaniyatshunosligini boyitishga, shuningdek, badiiy matn lingvopoetikasi va semantikasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karasik V.I. Yazykovoy krug: lichnost, konsepty, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002. – B. 477
2. Vorkachev S.G. Lingvokulturologiya, yazykovaya lichnost, konsept: stanovlenie antropotsentricheskoy paradigmy v yazykoznanii // Filologicheskie nauki. – 2001. – № 1. – B. 64-72.
3. Ashurova D.U., Galieva M.R. Kognitivnaya lingvistika. – Tashkent: Vneshinvestprom, 2019. – B.160
4. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – B.92
5. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. Roman. – Toshkent: Sharq, 2015. – B.512
6. Hoshimov O'. Tushda kechgan umrlar. Roman. – Toshkent: Sharq, 2018. – B.320
7. Sultonov X. Saodat sohili. Qissa va hikoyalar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2011. – B.280 b
8. Sultonov X. G'ulomgardish. Qissa va esselar. – Toshkent: Sharq, 2019. – B.384
9. Dadaboev H. O'zbek terminologiyasi va lingvomadaniyatshunosligi masalalari. – Toshkent: Yoshlar matbuoti, 2020. – B. 240
10. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 5. – B. 3-16.